

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ
Гуманітарно-педагогічний факультет**

ДОПУСКАЄТЬСЯ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач кафедри
соціальної роботи та реабілітації
доктор педагогічних наук, професор
_____ Ірина СОПІВНИК
“ ____ ” _____ 2025 р.

БАКАЛАВРСЬКА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему

«Формування інклюзивної культури студентської молоді»

Спеціальність 231 «Соціальна робота»

Гарант освітньої програми

доктор пед. наук, професор _____ Інна ОСАДЧЕНКО
(підпис)

Керівник бакалаврської кваліфікаційної роботи

асистент кафедри
соціальної роботи та реабілітації _____ Вікторія БУДЕГАЙ
(підпис)

Виконала

_____ Катерина ЩЕНКО
(підпис)

КИЇВ – 2025

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**
Гуманітарно-педагогічний факультет

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри
соціальної роботи та реабілітації
доктор педагогічних наук, професор
_____ Ірина СОПІВНИК
“ _____ ” _____ 2025 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання бакалаврської кваліфікаційної роботи студенту

Іщенко Катерині Олександрівні

(прізвище, ім'я, по батькові)

Спеціальність 231 «Соціальна робота»

Тема бакалаврської кваліфікаційної роботи **«Формування інклюзивної культури студентської молоді»** затверджена наказом ректора НУБіП України від «8» квітня 2025 р. № 581 «С».

Термін подання завершеної роботи на кафедру «20» травня 2025 р.

Вихідні дані до бакалаврської кваліфікаційної роботи: державні документи, посібники, словники, довідники, методична, наукова література, публікації щодо теми дослідження.

Перелік питань, які потрібно розробити:

- з'ясувати сутність поняття «інклюзивна культура студентської молоді» та визначити її особливості;
- проаналізувати український та міжнародний досвід формування інклюзивної культури студентської молоді.
- діагностувати рівні інклюзивної культури студентської молоді;
- обґрунтувати та апробувати програму формування інклюзивної культури студентської молоді.

Дата видачі завдання «13» вересня 2024 р.

Керівник бакалаврської кваліфікаційної роботи _____ Вікторія БУДЕГАЙ
(підпис)

Завдання прийняла до виконання _____ Катерина ІЩЕНКО
(підпис)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна бакалаврська робота на тему «Формування інклюзивної культури студентської молоді» має таку структуру: 1) картку кваліфікаційної бакалаврської роботи; 2) титульний аркуш; 3) завдання до виконання кваліфікаційної бакалаврської роботи; 4) реферат; 5) зміст; 6) вступ; 7) основну частину (III розділи); 8) загальні висновки; 9) список використаних джерел; 10) додатки. У роботі подано 1 додаток, 2 рисунки та 7 таблиць. Список використаних джерел складає 35 позицій. Загальний обсяг бакалаврської кваліфікаційної роботи 60 сторінок.

У першому розділі «Теоретичні основи формування інклюзивної освіти студентської молоді» розглянуто інклюзію у вищій освіті як соціальну проблему та особливості формування інклюзивної культури. Проаналізовано ключові поняття та наголошено на важливості розвитку інклюзивного світогляду студентів як основи толерантного суспільства. Розділ завершується висновками, що підсумовують теоретичні аспекти теми.

У другому розділі «Сучасний стан формування інклюзивної культури студентської молоді» розглянуто український та міжнародний досвід організації інклюзивного середовища. Проаналізовано ефективні практики і узагальнено методичні підходи з урахуванням національного та світового контексту.

У третьому розділі «Експериментальне дослідження формування інклюзивної культури студентської молоді» обґрунтовано та впроваджено програму формування інклюзивної культури. Здійснено аналіз і інтерпретацію результатів експериментального дослідження, спрямованого на оцінку ефективності впливу програми на рівень сформованості інклюзивної культури студентської молоді.

Ключові слова: інклюзія, інклюзивна культура, формування інклюзивної культури, заклад вищої освіти, студентська молодь, інклюзивна освіта.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	8
1.1. Інклюзія у закладах вищої освіти як соціальна проблема.....	8
1.2. Формування інклюзивної культури у закладах вищої освіти.....	15
<i>Висновки до першого розділу.....</i>	<i>18</i>
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	19
2.1. Український досвід організації інклюзивного середовища студентської молоді.....	19
2.2. Міжнародний досвід організації інклюзивного середовища студентської молоді.....	26
<i>Висновки до другого розділу.....</i>	<i>30</i>
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	31
3.1. Методика дослідження рівня сформованості інклюзивної культури студентської молоді.....	31
3.2. Програма формування інклюзивної культури студентської молоді.....	37
3.3. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів.....	47
<i>Висновки до третього розділу.....</i>	<i>53</i>
ВИСНОВКИ.....	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	55
ДОДАТКИ.....	59

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах трансформації суспільних цінностей особливої актуальності набуває формування інклюзивної культури як цілісної системи норм, переконань і практик, що забезпечують рівноправну участь усіх членів суспільства у різних сферах життя, зокрема в освіті. Зростаюче усвідомлення важливості соціальної справедливості, поваги до різноманітності та забезпечення рівних можливостей створює об'єктивну потребу в переосмисленні традиційних підходів до організації освітнього процесу. Формування інклюзивної культури потребує цілеспрямованих зусиль з боку всіх учасників освітнього процесу та є необхідною умовою для побудови справедливого суспільства.

Формування інклюзивної культури у закладах вищої освіти є не лише інструментом забезпечення доступності навчання для осіб з інвалідністю чи інших вразливих груп, а й стратегічним напрямом розвитку освітнього середовища, що сприяє взаємній повазі, співпраці, подоланню стереотипів і дискримінації. Саме рівень інклюзивної культури визначає ступінь готовності освітнього середовища сприймати різноманітність як цінність, а не як проблему. На тлі розширення доступу до вищої освіти та зростання кількості здобувачів вищої освіти з інвалідністю, питання формування інклюзивної культури стає визначальним для створення ефективного, етичного й комфортного освітнього простору. Недостатня теоретична обґрунтованість інклюзивної культури у студентському середовищі ускладнює її застосування на практиці та зменшує результативність інклюзивних ініціатив.

Актуальність дослідження полягає в необхідності всебічного теоретичного вивчення процесів формування інклюзивної культури у вищій освіті як основи для створення ефективних механізмів підтримки академічної, соціальної та особистісної самореалізації студентів в умовах різноманітності.

Мета дослідження – розробити та експериментально перевірити ефективність програми формування інклюзивної культури студентської молоді.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження**:

- з'ясувати сутність поняття «інклюзивна культура студентської молоді» та визначити її особливості;
- проаналізувати український та міжнародний досвід формування інклюзивної культури студентської молоді.
- діагностувати рівні інклюзивної культури студентської молоді;
- обґрунтувати та апробувати програму формування інклюзивної культури студентської молоді.

Об'єкт дослідження – формування інклюзивної культури студентської молоді.

Предмет дослідження – програма формування інклюзивної культури студентської молоді.

Методами дослідження. Методи дослідження включали аналіз наукової літератури для виявлення теоретичних основ формування інклюзивної культури студентської молоді; систематизацію з метою дослідження особливостей впровадження методик формування інклюзивного середовища; а також анкетування для діагностики рівня сформованості інклюзивної культури серед студентів.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота на констатувальному, формувальному та контрольному-аналітичному етапах дослідження виконувалася на базі гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України. Вибірку дослідження склали 15 осіб.

Наукова новизна дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та розробці програми формування інклюзивної культури студентської молоді, що враховує національний контекст і міжнародний досвід.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що впровадження розробленої програми сприятиме підвищенню рівня інклюзивної культури серед студентів, формуванню толерантних установок та готовності до взаємодії в умовах соціального різноманіття.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається з вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків до розділів, загального висновку, списку використаних джерел та додатка. Загальний обсяг – 60 сторінок, із них основного тексту 51 сторінка.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

1.1. Інклюзія у закладах вищої освіти як соціальна проблема

У сучасних умовах розбудови інклюзивного суспільства особливої актуальності набуває проблема реалізації інклюзії у закладах вищої освіти. Забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх здобувачів, незалежно від їхніх індивідуальних особливостей, потребує глибокого осмислення як у соціально-педагогічному, так і в психологічному контексті. Інклюзивна освіта у закладах вищої освіти виступає не лише як механізм соціальної інтеграції, а й як чинник особистісного розвитку, формування толерантності та культури прийняття.

Досліджуючи інклюзивне освітнє середовище О. Гуренко зазначає, що інклюзивне навчання у закладах вищої освіти сьогодні постає як фундаментальна зміна освітньої парадигми, що формує нове обличчя сучасної освіти. У світі, де рівність, доступність і повага до кожної особистості стають основними цінностями, забезпечення можливості отримання освіти для осіб з інвалідністю є маркером цивілізаційного розвитку суспільства. Заклади вищої освіти стають простором глибокої трансформації, де долаються традиційні бар'єри, а освітнє середовище наповнюється змістом, спрямованим на розвиток інклюзивної культури. Саме тут здійснюється соціалізація, підтримка психологічного благополуччя та створення умов для повноцінної самореалізації кожного студента, незалежно від його індивідуальних потреб [6, с. 4].

Проблема інклюзивного навчання в Україні набуває все більшої актуальності в контексті трансформації сучасної системи освіти відповідно до європейських стандартів. Забезпечення рівного доступу до освітніх послуг для осіб з інвалідністю є важливим напрямом державної політики, що закріплений у низці нормативно-правових актів.

У сфері освіти інклюзивне навчання регулюється одним з ключових нормативних документів, а саме «Конституцією України», яка статтею 53 гарантує, що «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» [13].

Аналізуючи закон України «Про освіту», знаходимо закріплене поняття інклюзивного освітнього середовища. Відповідно, в статті 1 цього документу визначається поняття «інклюзивне навчання – система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників». Також закон також зобов'язує заклади освіти створювати умови для реалізації права на освіту особами з інвалідністю, що втілюється через впровадження індивідуальних програм розвитку, надання психолого-педагогічної підтримки та відповідної матеріально-технічної бази [26].

На принципах доступності та рівності умов кожного здобувача освіти наголошується у Законі України «Про вищу освіту». Зазначеним законом покладається обов'язок закладів вищої освіти створювати умови для навчання осіб з інвалідністю, а також передбачається можливість адаптації навчальних програм і проведення навчального процесу з урахуванням індивідуальних потреб здобувачів [25].

Варто також відокремити Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», який визначає права осіб з інвалідністю на освіту, професійну підготовку та перепідготовку, зобов'язуючи нашу державу вживати заходів для забезпечення рівного доступу таких осіб до вищої освіти [27].

На міжнародному рівні інклюзія у вищій освіті вважається ключовим принципом демократичного суспільства, заснованого на правах людини, рівних можливостях і недискримінації. Важливим орієнтиром для формування

національної політики в цій сфері виступає «Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю» ратифікована Україною у 2009 році. Конвенція підкреслює право осіб з інвалідністю на освіту без дискримінації та на основі рівності з іншими. Зокрема, передбачається, що держави-учасниці мають забезпечити інклюзивну освіту на всіх рівнях, включаючи вищу освіту, а також створити умови для надання належної підтримки, адаптації навчальних програм і забезпечення доступності освітнього середовища [12].

Окрему увагу міжнародна спільнота приділила проблематиці доступу до освіти у Дакарській рамковій програмі дій «Освіта для всіх: виконання наших колективних зобов'язань», яка акцентує на тому, що освіта є базовим правом людини, і всі форми дискримінації мають бути усунені. Аналіз цього документу підтверджує важливість залучення всіх соціальних груп до освітнього процесу та стимулює держави до впровадження політики інклюзії не лише на рівні загальної середньої освіти, а й у вищій школі [34].

Таким чином, міжнародні документи задають вектор для розуміння інклюзії не лише як забезпечення формального доступу до освіти, а як глибокої трансформації освітнього середовища. Інклюзія розглядається як динамічний процес, що охоплює зміну цінностей, підходів і практик, спрямованих на визнання унікальності кожної особистості та створення умов для її повноцінного розвитку в рамках університетського простору.

Враховуючи вищевикладене, стає зрозумілим, що інклюзія у вищій освіті не може обмежуватися лише фізичною доступністю навчальних корпусів чи офіційним прийомом людей з інвалідністю до закладів. Насамперед це глибока ціннісна зміна підходів до освіти, за якої кожна людина сприймається як унікальна та цінна, а освітнє середовище адаптується до її потреб. У цьому контексті особливої актуальності набуває теоретичне осмислення сутності поняття «інклюзія» як ключового концепту сучасної соціально-педагогічної думки.

Термін інклюзія розглядається у різних наукових джерелах крізь призму участі особистості в соціальному житті, а також як динамічний процес подолання бар'єрів і прийняття різноманіття.

Так у «Словнику Безбар'єрності» це поняття визначається як «один зі стовпів безбар'єрності. Це процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціумі. Вона передбачає усунення бар'єрів та розробку і застосування конкретних рішень, які дозволять кожній людині рівноправно брати участь у суспільному житті» [31].

Доповненням до цього функціонального підходу є визначення, подане у термінологічному словнику Г. Васильєвої та В. Любарець. У ньому інклюзія розглядається як процес, що передбачає неперервний пошук ефективних способів врахування багатоманітності. Визначальним є акцент на виховному потенціалі інклюзії, яка «навчає співіснувати з відмінностями, які розглядаються як стимул для заохочення дітей і дорослих до навчання» [5].

У свою чергу Глумачний словник української мови трактує її як «процес збільшення ступеня участі всіх громадян в соціумі, і насамперед, тих, що мають труднощі у фізичному розвитку» фокусуючи увагу на соціальному аспекті інклюзії. Тож, інклюзію слід розглядати як процес розширення участі з різними акцентами – на подоланні бар'єрів, прийнятті відмінностей та забезпеченні рівних можливостей, що робить це поняття багатограним і міждисциплінарним. У сфері освіти ці підходи втілюються через інклюзивне навчання, що визначається як «система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахуванні багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників» [10].

Інклюзія в закладах вищої освіти виступає у науковому дискурсі не лише як організаційна чи правова необхідність, а насамперед як соціально-педагогічна проблема, яка стосується трансформації освітнього середовища, його змісту,

форм і методів навчання, взаємодії учасників освітнього процесу, загального ставлення суспільства до різноманітності.

На думку С. Балашової, інклюзивне навчання є процесом забезпечення рівного доступу до якісної освіти, який має базуватись на принципах партнерства, суб'єкт-суб'єктної взаємодії, діалогічності, співіснування та спільного прийняття рішень. Авторка наголошує, що попри формальне визнання права осіб з інвалідністю на освіту, на практиці інклюзія в закладах вищої освіти реалізується частково, частіше завдяки ініціативі самих здобувачів, їх родин або громадських організацій. Вона детально аналізує чинники, які гальмують інклюзивний процес – неготовність матеріально-технічної бази, брак підготовлених кадрів, слабка нормативно-правова база, недостатня підтримка здобувачів з інвалідністю на рівні освітньої та соціальної інфраструктури. Науковиця зазначає, що інклюзія у закладі вищої освіти постає не лише педагогічним завданням, а як соціальна проблема, яка потребує скоординованих дій усіх учасників освітнього процесу, включно з державними структурами, академічними інституціями, викладачами, студентами та громадянським суспільством [1, с. 6].

Педагогічними проблемами є непридатність традиційних методів і форм навчання до інклюзивного середовища, а також низький рівень готовності науково-педагогічних працівників до такої роботи. Соціальними бар'єрами виступають неготовність студентського середовища до інклюзії, економічна вразливість родин студентів з інвалідністю, слабкий розвиток волонтерських ініціатив та відсутність достатньої підтримки на рівні громади.

Таким чином, інклюзія у закладі вищої освіти є не лише педагогічним викликом, а й складною соціальною проблемою, яка потребує системного підходу, злагодженої роботи усіх учасників освітнього процесу, удосконалення нормативної бази, зміни ставлення в суспільстві та розбудови інфраструктури підтримки студентів з особливими освітніми потребами.

Як зазначає у своїй роботі Л. Ніколенко розглядає інклюзію у вищій освіті як складну соціально-педагогічну проблему, що потребує системного

осмислення та впровадження у межах сучасної освітньої політики. Науковиця зазначає, що інклюзивність має бути інтегрована у стратегію сталого розвитку закладу вищої освіти, оскільки тільки в умовах гармонійного поєднання освітніх, соціокультурних і технологічних змін можливо створити дійсно доступне та рівноправне академічне середовище [16].

Відповідно, діяльність закладу вищої освіти щодо створення інклюзивного освітнього середовища має ґрунтуватися на цих принципах та бути спрямованою на їх практичну реалізацію: «повага до притаманного людині достоїнства, її особистої самостійності, зокрема свободи робити власний вибір, і незалежності; рівність можливостей; рівність чоловіків і жінок; формування толерантності та взаєморозуміння в освітньому середовищі, відсутність дискримінації; відкритість та гнучкість освіти, здатність швидко реагувати на зміни та виклики, повне й ефективно залучення до освітнього процесу; повага до особливостей осіб з особливими освітніми потребами та/чи інвалідністю і прийняття їх як компонента людської різноманітності й частини людства; забезпечення архітектурної, інформаційної, освітньої та соціальної доступності освітнього середовища; повага до здібностей осіб з особливими освітніми потребами та/чи інвалідністю і забезпечення їх права зберігати свою індивідуальність; інноваційність, аналіз, пошук та впровадження кращих підходів в інклюзивній практиці; дотримання стандартів якості освітніх послуг та науково-методичного забезпечення; узгодженість та скоординованість дій підрозділів та учасників освітнього процесу; безперервність та наступність інклюзивної освіти на всіх рівнях освіти; індивідуалізація навчання та гармонійний розвиток особистості; залучення до суспільного життя, соціалізація, підготовка до професійної діяльності [14].

Відповідно до вищезазначених принципів інклюзії – зокрема, рівності, доступності, поваги до різноманіття, участі та підтримки – інклюзивна освіта виконує важливу соціальну функцію. Вона не лише гарантує право кожного здобувача на якісну освіту, а й сприяє формуванню соціальної згуртованості,

подоланню дискримінаційних практик та утвердженню цінностей демократичного суспільства. Таким чином, інклюзивна освіта постає як один із ключових чинників сталого розвитку та соціальної інтеграції.

Сучасна система освіти в Україні демонструє певні досягнення у впровадженні інклюзивного підходу, зокрема у сфері соціалізації студентської молоді з інвалідністю. У вищій освіті ці процеси набувають особливого значення, адже саме заклади вищої освіти мають забезпечувати всебічний розвиток особистості, її професійну підготовку та інтеграцію у соціум [26]. На нормативному рівні закріплено вимоги до архітектурної доступності освітнього простору, що є важливою умовою створення інклюзивного середовища у ЗВО. Також активно реалізуються просвітницькі ініціативи, спрямовані на формування толерантного ставлення до осіб з особливими потребами, що позитивно впливає на психологічний клімат у студентських колективах.

Однак, з огляду військовий стан що триває в Україні, щодня зростає кількість осіб, які потребують особливої уваги з боку системи вищої освіти, зокрема особи з інвалідністю, внутрішньо переміщені особи, ті, хто пережив психологічну травму, а також представники вразливих соціальних груп. Багато з них прагнуть здобути якісну освіту або перекваліфікуватися для адаптації до нових умов життя. У зв'язку з цим заклади вищої освіти мають не лише модернізувати навчальні програми, а й забезпечити соціально-психологічну підтримку, індивідуальний підхід до кожного здобувача вищої освіти та створити ефективні механізми супроводу їхнього освітнього шляху.

Заклади вищої освіти відіграють ключову роль у формуванні інклюзивного суспільства, оскільки здатні створити умови для повноцінної соціальної інтеграції, самореалізації та професійного розвитку осіб з інвалідністю. Надання психоемоційної підтримки, розвиток ресурсного забезпечення, сприяння збереженню та зміцненню особистісної ідентичності таких студентів є важливими аспектами інклюзивної політики у вищій освіті.

Таким чином, проблема інклюзії у вищій освіті є багатовимірною та актуальною, вимагає комплексного підходу до її осмислення та впровадження як

на рівні освітньої політики, так і в повсякденній практиці закладів вищої освіти. Основними викликами залишаються недостатній рівень інклюзивної культури, стереотипи щодо осіб з інвалідністю, а також фрагментарне застосування принципів інклюзії у вищій освіті. Водночас інклюзія є важливою умовою забезпечення рівного доступу до освіти, соціальної справедливості та формування толерантного середовища в освітньому просторі. Ефективне впровадження інклюзивної політики у вищій освіті вимагає комплексного підходу, що включає навчання персоналу, зміну освітніх стратегій, розвиток інклюзивної інфраструктури та підвищення загального рівня обізнаності студентів щодо інклюзивної культури.

1.2. Формування інклюзивної культури у закладах вищої освіти

Інклюзивна культура є фундаментальним елементом забезпечення рівноправного освітнього процесу в закладах вищої освіти, оскільки вона втілює систему глибоких цінностей, що визначають характер взаємодії між усіма учасниками освітнього середовища та сприяють створенню позитивної, безпечної та сприятливої атмосфери, в якій кожен студент має можливість реалізувати свій особистісний та професійний потенціал. У зв'язку з цим важливо окреслити сутність поняття «інклюзивна культура», її відмінність від поняття «інклюзивна освіта», а також визначити основні риси, що характеризують інклюзивне культурне середовище у вищій освіті.

Варто наголосити, що у міжнародних і національних нормативно-правових актах поняття інклюзивна культура прямо не визначено, проте аналіз їх змісту дозволяє трактувати її як сукупність цінностей, норм і практик, що забезпечують визнання різноманітності та рівного доступу до освіти для всіх. Зокрема, Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю [12] акцентує на необхідності створення умов для повної та ефективної участі осіб з інвалідністю в житті суспільства, включаючи освіту. Аналогічно, у Законах України «Про освіту» [26]

та «Про вищу освіту» [25] наголошується на принципах доступності, недискримінації, поваги до людської гідності та підтримки різноманітності, які є складовими інклюзивної культури як соціального явища.

На думку науковиці С. Рашидової, інклюзивну культуру можна розглядати як особливе соціальне явище, яке включає функціонування її окремих інститутів, а також характеристики особистісних якостей індивіда. Така культура базується на визнанні цінності кожної особистості та сприймається як основа для досягнення колективних результатів. Інклюзивна освіта базується на інклюзивних цінностях, які згодом стимулюють та підтримують саму інклюзивну освіту [30].

Доцільно послуговуватися й тлумаченням поняття «інклюзивна культура», запропонованим Т. Бутом. На його переконання, інклюзивна культура ґрунтується на принципах рівності, справедливості та пошани до людської гідності. Учений підкреслює, що кожна людина має право на рівні можливості незалежно від соціального статусу, національності, етнічної належності, релігії, стану здоров'я, віку чи будь-яких інших ознак. Така культура покликана активно визнавати й підтримувати різноманітні потреби й здібності людей, адаптувати середовище до них і сприяти взаєморозумінню, співпраці та емпатії між представниками різних соціальних груп [8].

У праці Будегай В. інклюзивна культура розглядається як середовище, в якому домінує повага до особистості, гуманістичний підхід до створення безперешкодного простору та забезпечення рівних можливостей для всіх, де цінується різноманіття і виключені будь-які форми дискримінації. Така культура є шляхом до побудови інклюзивного суспільства [3].

Як бачимо, інклюзивна культура трактується дослідниками як багаторівневе явище, що охоплює як ціннісно-світоглядні установки особистості, так і функціонування соціальних інститутів. Незалежно від наукових досліджень, спільними залишаються ідеї щодо поваги до людської гідності, рівності, прийняття різноманітності та створення підтримуючого соціального середовища. Зазначені характеристики слугують основою для розвитку інклюзивних

цінностей, що особливо актуально в контексті формування інклюзивної культури студентської молоді.

Інклюзивна культура студентської молоді є частиною загальної культури особистості та визначається рівнем сформованості ціннісного ставлення до різноманітності, толерантності, гуманізму та соціальної відповідальності. Ознаки інклюзивної культури проявляються, перш за все, у здатності студентів приймати та поважати індивідуальні відмінності інших людей, незалежно від їхніх фізичних, психологічних, соціальних чи культурних особливостей [1].

В сучасних реаліях формування інклюзивної культури студентської молоді розглядається як один із ключових напрямів підвищення ефективності освітньої діяльності у закладах вищої освіти. Як зазначають Т. Кучай, О. Кучай та І. Калиновська, інклюзивна культура становить інтегративну особистісну характеристику, що охоплює комплекс знань, навичок, соціально-особистісних і професійних компетентностей, необхідних для ефективної взаємодії в інклюзивному середовищі. Дослідники наголошують, що така культура формується через усвідомлення студентами цінностей інклюзії, розвиток толерантності, емпатії та готовності до співпраці з людьми з інвалідністю [32].

Важливу роль відіграє створення в закладі освіти умов, сприятливих для відкритого спілкування, психологічної підтримки та взаєморозуміння. Таким чином, процес формування інклюзивної культури студентів полягає у розвитку особистісних якостей, засвоєнні інклюзивних цінностей і забезпеченні гуманістично орієнтованого освітнього простору, де кожен має рівні можливості для участі та самореалізації [32].

Узагальнюючи вищезазначене, інклюзивну культуру студентської молоді можна визначити як сукупність цінностей, норм і соціальних практик, що забезпечують повагу до різноманіття, сприяють рівній участі всіх членів спільноти у життєдіяльності закладу освіти та формують атмосферу толерантності, підтримки й соціальної відповідальності.

Висновки до першого розділу

Інклюзія у закладах вищої освіти постає як складна та багатоаспектна соціальна проблема, що охоплює не лише освітній, а й соціокультурний, психологічний та інституційний виміри. Незважаючи на прогрес у нормативно-правовому забезпеченні та окремі позитивні практики, в українському освітньому просторі досі існує низка бар'єрів, які ускладнюють реалізацію принципів рівності та доступності. Серед них – переважання стереотипного мислення, недостатня поінформованість учасників освітнього процесу, нерівномірне впровадження інклюзивних підходів, а також обмежена ресурсна база для підтримки студентів з інвалідністю.

Формування інклюзивної культури в закладах вищої освіти є ключовою умовою ефективної реалізації інклюзивної політики. Інклюзивна культура студентської молоді трактується як сукупність цінностей, норм і соціальних практик, що забезпечують повагу до різноманіття, сприяють рівній участі всіх членів спільноти у життєдіяльності закладу освіти та формують атмосферу толерантності, підтримки й соціальної відповідальності. Вона створює основу для безбар'єрного освітнього середовища, де кожен студент має можливість самореалізуватися і відчувати себе рівноправним членом освітнього середовища. Такий підхід сприяє розвитку соціальної згуртованості, взаєморозуміння і формуванню активної громадянської позиції серед молоді, що є важливим фактором успішної інтеграції у сучасне суспільство.

Таким чином, інклюзія в системі вищої освіти має розглядатися не лише як технологічне чи адміністративне завдання, а як цілісний процес трансформації освітнього середовища, що ґрунтується на ідеях соціальної справедливості, людської гідності та демократичної взаємодії. Формування інклюзивної культури є не лише відповіддю на соціальний запит, але й стратегічною необхідністю для розвитку сучасної освіти, здатної виховувати громадян відкритого, солідарного суспільства.

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

2.1. Український досвід організації інклюзивного середовища студентської молоді

У контексті побудови демократичного суспільства однією з ключових цінностей є забезпечення рівних можливостей для всіх громадян, включаючи осіб з інвалідністю. Інклюзивне середовище як соціально-освітній та інфраструктурний простір, адаптований до потреб таких осіб, є необхідною умовою для їх повноцінної участі в усіх сферах суспільного життя. Йдеться не лише про фізичну доступність, а й про соціальну інтеграцію, включення в громаду, подолання стигматизації та дискримінації.

Впровадження цих принципів в освітню сферу вимагає системного підходу до створення інклюзивного середовища, яке забезпечує не лише технічні умови для навчання, а й формує культуру поваги, підтримки та взаєморозуміння між усіма учасниками освітнього процесу. Така модель освіти підтримує розвиток толерантності, соціальної відповідальності та активної громадянської позиції, що є основами демократичного суспільства. Важливо наголосити, що інклюзія в освіті – це не лише адаптація навчальної програми чи фізичних просторів, а перш за все зміна ставлення суспільства до різноманітності та особливостей кожної людини. Лише завдяки комплексним заходам, що поєднують законодавчі ініціативи, підготовку фахівців та створення дружнього соціального клімату, можна забезпечити рівні можливості для всіх хто бажає отримати освіту.

В Україні питання інклюзії осіб з інвалідністю поступово переходить від рівня декларативної підтримки до практичної реалізації. Важливим досягненням останніх років стало оновлення законодавчої бази відповідно до положень «Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю» [12], розвиток інклюзивної освіти, створення інклюзивних ресурсів та запуск безбар'єрних проєктів. Однак фактичний стан організації інклюзивного середовища залишається

нерівномірним та потребує подальших змін – як на рівні інфраструктури, так і громадської інформованості.

Аналіз досвіду організації інклюзивного середовища в Україні в контексті соціальної роботи дозволяє виокремити ефективні практики соціального супроводу, виявити основні бар'єри у процесі соціальної інтеграції та окреслити стратегічні орієнтири щодо вдосконалення системи соціальних послуг і підтримки. Зокрема, прийняття «Національної стратегії розвитку інклюзивної освіти до 2029 року» засвідчило актуальність міждисциплінарного підходу та стало важливим орієнтиром для сфери соціальної роботи, підкреслюючи необхідність тісної взаємодії фахівців у галузях освіти, охорони здоров'я, психології та соціального захисту [28].

Як зазначають у своїх працях А. Єфременко, Г. Луканська, Я. Багно, інклюзивна освіта в Україні пройшла значний етап розвитку, особливо після ухвалення Закону України «Про інклюзивну освіту» у 2017 році, що закріпило рівний доступ до освітніх послуг для дітей з особливими освітніми потребами. Проте, автори підкреслюють, що попри вдосконалення нормативно-правової бази, впровадження інклюзивних практик у повсякденному освітньому процесі стикається зі складнощами та викликами, які потребують подальшої уваги та розробки ефективних стратегій [7].

Особливу увагу в дослідженні приділено соціальним бар'єрам – стереотипам, упередженням та недостатній обізнаності громадськості щодо інклюзивної освіти. Автори наголошують на необхідності впровадження інформаційно-освітніх кампаній, які сприятимуть формуванню безбар'єрного середовища як у закладах освіти, так і в суспільстві в цілому [7].

У статті В. Козулі розкривається сутність інклюзивного освітнього середовища як специфічного соціально-педагогічного простору, що орієнтований на забезпечення сприятливих умов для навчання й всебічного розвитку учнів і студентів з різним рівнем здоров'я та освітніми потребами. Автор наголошує, що інклюзивне середовище не є ізольованим простором для осіб з особливими освітніми потребами, а передбачає роботу з усім колективом

закладу освіти, формування відповідної культури спілкування, соціальної інтеграції та поваги до різноманіття [11].

У межах дослідження автор здійснює критичний аналіз наявного стану впровадження інклюзивної освіти у закладах вищої освіти України. Він зазначає, що, попри наявність низки нормативно-правових актів і окремих позитивних практик, інклюзія у закладах вищої освіти здебільшого залишається на декларативному рівні. Серед основних труднощів науковець виділяє: відсутність чіткої законодавчої бази, яка б регламентувала інклюзивну освіту саме у сфері вищої освіти; нестачу адаптованих моделей організації освітнього процесу в закладах вищої освіти; недостатню підготовку педагогічних кадрів до роботи в умовах інклюзії; а також низьку поінформованість студентів з інвалідністю та їхніх батьків щодо можливостей інклюзивного навчання у закладах вищої освіти [11].

В Україні процес формування інклюзивного середовища набув системного характеру, охоплюючи різні сфери суспільного життя, зокрема освіту, соціальний захист, культуру та громадянську активність. Особливої уваги в контексті розбудови інклюзії приділяється закладам вищої освіти, адже саме вони є ключовими осередками формування світогляду майбутніх фахівців і провідниками цінностей рівності, недискримінації та взаємоповаги. Розглянувши загальні засади організації інклюзивного середовища в Україні, перейдемо до аналізу конкретних практик, що реалізуються у закладах вищої освіти.

Сучасні заклади вищої освіти поступово адаптуються до принципів інклюзивності шляхом впровадження локальних нормативних документів, створення спеціалізованих центрів підтримки, адаптації освітніх програм та запровадження методів, що враховують різноманіття потреб здобувачів освіти.

Наприклад, у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка створено комплексну систему інклюзивної підтримки, яка включає інклюзивно-ресурсний центр, психолого-педагогічний супровід та адаптацію освітнього процесу для студентів з особливими

потребами. В університеті діють спеціалізовані програми підвищення кваліфікації для викладачів, реалізуються проєкти за підтримки міжнародних партнерів, а також функціонує система студентського самоврядування, що активно підтримує принципи рівних можливостей. Попри досягнення, в університеті ще потребують удосконалення освітні програми, що стосуються саме етичних засад інклюзивної взаємодії, розвитку навичок толерантності, співпраці та емпатії [22].

Національний університет «Львівська політехніка» є одним із перших закладів в Україні, що зробив важливий крок у створенні інклюзивного середовища для студентів з особливими освітніми потребами. За підтримки благодійників і спонсорів тут було створено спеціальний ветеранський простір, у рамках якого здійснюється професійна перепідготовка ветеранів, їх соціальна та психологічна адаптація, а також сприяння працевлаштуванню й започаткуванню власної справи. Важливою складовою проєкту стало навчання викладачів особливостям роботи зі студентами з особливими потребами. Завдяки цій ініціативі в університеті запрацювала Ветеранська служба, що координує підтримку ветеранів, їхніх родин та інших студентів з особливими освітніми потребами, а в 2023 році на її базі було відкрито Центр ветеранського розвитку, який забезпечує навчальну підтримку, юридичні консультації, індивідуальний супровід та організовує просвітницькі заходи, зокрема через службу медіації для врегулювання конфліктів в інклюзивному освітньому процесі [15].

Активно працює над створенням інклюзивного освітнього середовища Український державний університет імені Михайла Драгоманова. В цьому функціонує центр підтримки студентів з особливими освітніми потребами, діє кризова психологічна служба, впроваджуються дисципліни з інклюзивної освіти, а також проводяться всеукраїнські науково-практичні конференції, тренінги й заходи, що сприяють розумінню і прийняттю різноманіття. Проте, незважаючи на розгалужену систему підтримки, необхідно посилювати практичну взаємодію студентів з представниками уразливих груп, розширювати коло інклюзивних

ініціатив і підтримувати культурні проекти, орієнтовані на формування спільноти, що визнає рівність і взаємоповагу як базові цінності [23].

З позицій сучасної освітньої парадигми, що ґрунтується на принципах рівності та доступності, інклюзивна освіта в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка розглядається як органічна складова цілісного освітнього процесу. В закладі вищої освіти нормативно закріплено основні напрями інклюзивної політики, зокрема ухвалено Концепцію розвитку інклюзивної освіти та визначено «Порядок супроводу осіб з інвалідністю й інших маломобільних груп населення». Важливою ланкою підтримки виступає «Центр соціального розвитку», діяльність якого спрямована на створення сприятливого середовища для студентів з інвалідністю. Водночас активна участь студентів у самоврядуванні та соціальних проектах сприяє популяризації ідеї інклюзивної культури [20].

Особливе місце в контексті аналізу інклюзивного освітнього середовища посідає Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», який ще з моменту свого заснування орієнтується на забезпечення доступу до освіти для людей з інвалідністю. Тут створено інноваційне інклюзивне середовище, функціонує «Центр інклюзивних технологій», діють спеціалізовані навчальні програми, спрямовані на підготовку фахівців із соціальної інклюзії. Університет активно реалізує міжнародні проекти, проводить форуми, семінари, заходи для студентів і викладачів, організовує практичні стажування та волонтерські ініціативи, які дозволяють набути досвіду роботи з людьми, що перебувають у складних життєвих обставинах [19].

Ще одним прикладом є Львівський національний університет імені Івана Франка, який виступає яскравим прикладом системного підходу до організації інклюзивного освітнього середовища. Функціонування «Ресурсного центру з інклюзивної освіти» спрямоване на забезпечення комплексної підтримки студентів з особливими освітніми потребами та педагогічних працівників. Центр здійснює консультативну, методичну та організаційну діяльність, що сприяє

адаптації освітнього процесу відповідно до індивідуальних можливостей здобувачів освіти [18].

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини активно впроваджує інклюзивні практики у навчальне та соціальне середовище. Університет створив Центр підтримки студентів та інклюзивного туризму «Без бар'єрів», який забезпечує рівноправну участь усіх студентів в освітньому процесі та громадському житті, а також організовує доступні туристичні заходи. Практичні ініціативи, зокрема конкурс соціальних проєктів «Подорожуємо без бар'єрів», стимулюють розвиток інноваційних рішень у сфері інклюзивного туризму. Окрім цього, університет реалізує мистецькі проєкти, що формують атмосферу толерантності й взаємоповаги серед студентської спільноти, підкреслюючи важливість інклюзії через творчість і соціально-психологічний досвід [24].

Однією з помітних інновацій у розвитку інклюзивного освітнього середовища в Україні стало відкриття в січні 2025 року першої інклюзивної комп'ютерної лабораторії цифрових технологій у соціальній роботі на базі Національного університету біоресурсів і природокористування України. Важливо, що цей навчальний осередок було створено за ініціативи самого університету та за рахунок його власних ресурсів, без залучення зовнішнього фінансування чи підтримки благодійних проєктів. Лабораторія стала важливим кроком у забезпеченні освітньої доступності, адже враховує потреби як студентів із типовими освітніми запитами, так і здобувачів з особливими освітніми потребами [21].

Особливої уваги заслуговує практика роботи з айтрекерами – технологією, яка дозволяє управляти комп'ютером за допомогою руху очей. Таким чином, інклюзивна комп'ютерна лабораторія НУБіП є не лише прикладом технічного оснащення відповідно до потреб сучасного інклюзивного навчання, а й повноцінним освітнім середовищем, що поєднує функції навчального, практичного й дослідницького осередку [21].

Аналіз показує, що інклюзивне середовище в українських університетах формується не лише через наявність нормативної бази, а й завдяки конкретним практикам, які сприяють розкриттю особистого потенціалу студентів, створенню умов рівного доступу до знань, розвитку цінностей толерантності, поваги до різноманіття, соціальної згуртованості та солідарності. Успіх цього процесу значною мірою залежить від узгодженої діяльності адміністрацій закладів, викладачів, студентів, а також від активної участі громади, держави та міжнародних партнерів.

Незважаючи на позитивні тенденції, проблемні аспекти залишаються. Зокрема, це нерівномірність розподілу ресурсів між регіонами, кадровий дефіцит фахівців з інклюзії, недостатній рівень усвідомлення інклюзивних цінностей серед окремих учасників освітнього процесу. У зв'язку з цим важливим завданням є формування глибокої інклюзивної культури – не лише як зовнішнього атрибута політики чи програми, а як внутрішнього переконання кожного члена академічної спільноти.

Отже, досвід українських закладів вищої освіти у створенні інклюзивного освітнього середовища свідчить про поступове, але системне впровадження принципів інклюзивності на рівні нормативного регулювання, організаційної підтримки та практичних ініціатив. Формуються комплексні системи підтримки студентів з особливими освітніми потребами, що включають інклюзивно-ресурсні центри, психолого-педагогічний супровід, адаптацію освітніх програм та розвиток інклюзивної культури через соціальні проєкти, тренінги й наукові заходи. Водночас визначаються і ключові напрями подальшого вдосконалення – посилення етичних аспектів інклюзивної взаємодії, розширення практичної роботи зі студентськими спільнотами та підтримка інноваційних технологій. Загалом, успіх інклюзивної трансформації залежить від злагодженої взаємодії адміністрації, викладачів, студентів, держави та міжнародних партнерів, що дозволяє забезпечити рівність можливостей та створити середовище, сприятливе для розвитку особистісного потенціалу кожного здобувача освіти.

2.2. Міжнародний досвід організації інклюзивного середовища студентської молоді

Міжнародний досвід організації інклюзивного середовища виступає важливим чинником розвитку сучасної соціальної роботи, адже забезпечення рівного доступу до освіти, соціальних послуг та участі в суспільному житті належить до пріоритетних завдань фахівця цієї сфери. У багатьох країнах інклюзивна політика в університетах впроваджується не лише як освітній пріоритет, а й як інструмент соціальної справедливості, підтримки вразливих груп та формування толерантного суспільства. Аналіз міжнародного досвіду дозволяє визначити ефективні підходи до створення інклюзивного середовища та врахувати їх під час підготовки соціальних працівників, здатних працювати в умовах різноманітності та надавати якісну допомогу всім членам суспільства.

Досвід організації інклюзивного середовища у провідних університетах світу засвідчує поступовий перехід від політик формального забезпечення рівного доступу до більш глибоких моделей участі, співтворення та міждисциплінарного залучення. Яскравим прикладом є Інститут інклюзивної освіти при Кільському університеті (Institute for Inclusive Education, Kiel University, Німеччина), який демонструє інноваційний підхід до розвитку інклюзії у вищій освіті. На базі цього Інституту реалізується програма підготовки спеціалістів з інвалідністю, які після трирічного навчання викладають у різних університетах Німеччини [33].

У межах навчального процесу вони проводять заняття, спрямовані на підвищення обізнаності студентів щодо соціальних, комунікативних та інфраструктурних бар'єрів, із якими стикаються люди з інвалідністю. Такий досвідовецентрований підхід дозволяє переосмислити інклюзію не лише як адаптацію середовища до потреб окремих груп, а як процес культурної трансформації освітнього простору. Студенти з інвалідністю не лише виступають експертами з власного досвіду, а й стають активними учасниками дослідницької та просвітницької роботи. Цей приклад демонструє ефективність системної

взаємодії між університетом, громадськими ініціативами та носіями досвіду інвалідності, що є основою сталого розвитку інклюзивної культури в академічному середовищі [33].

Європейський досвід засвідчує, що інклюзія в університетському середовищі все частіше поєднується з інтернаціоналізацією освіти, соціальним активізмом та міжсекторальною взаємодією. Барселонський університет, як один із провідних вищих навчальних закладів Іспанії, демонструє комплексний підхід до формування інклюзивного академічного простору. Особливу увагу заклад приділяє підготовці соціальних працівників через чотирирічну бакалаврську програму, що поєднує теоретичні дисципліни, практичні стажування та міжкультурний компонент. Навчання орієнтоване на роботу з вразливими групами – зокрема, людьми з інвалідністю, особами похилого віку, дітьми, а також представниками спільнот, що перебувають у стані соціальної ізоляції.

Інституційна інклюзія в університеті підтримується через участь у проєктах на зразок UNI(di)VERSITY, що об'єднує європейські університети з метою розробки стратегій рівності, різноманіття та інклюзії. У рамках цього проєкту Барселонський університет організовує міждисциплінарні семінари та воркшопи з питань інтеграції мігрантів, боротьби з дискримінацією, підтримки студентів з інвалідністю та міжкультурного навчання. Крім того, університет є активним учасником міжнародної ініціативи CHARM-EU, яка спрямована на створення інноваційного європейського освітнього простору, заснованого на принципах стійкого розвитку, соціальної відповідальності та доступності [35].

Важливу роль у забезпеченні соціальної інклюзії відіграє Фонд солідарності Барселонського університету (Fundació Solidaritat UB), що реалізує освітні, гуманітарні та інтеграційні програми. Фонд займається питаннями прав людини, підтримкою біженців, розвитком громадських ініціатив і просуванням політики недискримінації. Таким чином, Барселонський університет не лише готує висококваліфікованих соціальних працівників, а й формує стійке інклюзивне середовище, де академічна освіта поєднується з практикою, етичними цінностями та глобальним соціальним виміром.

Досвід організації інклюзивного середовища в університетах Польщі свідчить про поєднання нормативно-правової підтримки та впровадження практичного інструментарію допомоги студентам з інвалідністю. Для прикладу наведемо Вроцлавський університет та Вроцлавського політехнічного університету. В обох університетах діють окремі структурні підрозділи, що відповідають за доступність та підтримку студентів з інвалідністю, організовується надання психологічної допомоги, освітнього асистування, адаптацію навчальних матеріалів і застосування жестової мови [35].

Окрім того, Вроцлавська політехніка демонструє інноваційний підхід, впровадивши адаптовані заняття з фізичного виховання для студентів з інвалідністю, у тому числі для осіб без офіційного статусу інвалідності (наприклад, після травм). Університет також має спеціалізовану ІКТ-лабораторію (typhloinformatics lab) – найбільшу у Польщі, створену для підтримки освітніх та професійних потреб осіб з інвалідністю. У той час як Університет Вроцлава забезпечує транспортну підтримку до університетських приміщень [35].

З огляду на сучасні тенденції розвитку інклюзивної освіти та враховуючи важливість комплексного підходу до створення рівноправного навчального середовища, для аналізу міжнародних підходів до організації інклюзивного освітнього простору варто розглянути практики провідних закладів, таких як Університет Манчестера (Велика Британія) та Університет Віндзора (Канада).

Університет Манчестера реалізує стратегію «Equality, Diversity and Inclusion Policy», спрямовану на створення простору взаємної поваги та підтримки, де кожен член спільноти має можливість реалізувати свій потенціал. Заклад активно впроваджує програми антидискримінаційного навчання, підтримує студентів з вразливих груп і забезпечує функціонування груп рівності. Важливою складовою є Форум рівності, який відповідає за системний управлінський підхід до інклюзії [4].

У свою чергу, Університет Віндзора акцентує увагу на практичній підготовці соціальних працівників, особливо для роботи з людьми з інвалідністю,

ставши важливим центром розвитку інклюзії та соціальної справедливості в освітньому середовищі [4].

Розгляд міжнародного досвіду формування інклюзивного освітнього середовища у вищих навчальних закладах свідчить, що інклюзивна культура університету є не просто реакцією на нормативні вимоги чи соціальні виклики, а результатом цілеспрямованої трансформації освітньої філософії. Відхід від підходу «інклюзія як підтримка» до «інклюзія як цінність» дозволяє створити внутрішню культуру, що базується на рівності, справедливості, взаємоповазі та почутті приналежності. Інституційні практики різних закладів показують, що інклюзивна культура формується завдяки активній взаємодії студентів, викладачів, адміністрації та зовнішніх партнерів, створюючи освітній простір, де різноманіття сприймається як ресурс, а не проблема. Залучення осіб з інвалідністю до викладання, реалізація міжкультурних проєктів та створення спільнот вразливих груп є невід’ємними елементами цього процесу.

Висновки до другого розділу

Аналіз досвіду українських і міжнародних закладів вищої освіти свідчить про поступове формування інклюзивної культури як важливої складової освітнього середовища. В українських університетах уже здійснюються конкретні кроки в цьому напрямі, зокрема створюються ресурсні центри з інклюзивної освіти, впроваджується соціальний супровід, адаптуються навчальні програми, організовуються тренінги, інформаційні кампанії та студентські ініціативи, спрямовані на підвищення толерантності й взаєморозуміння.

Водночас досвід показує, що для стійкого розвитку інклюзивної культури недостатньо лише структурної підтримки. Важливо формувати у студентів ціннісне ставлення до різноманіття, розвивати навички відкритого діалогу, поваги, співпраці та підтримки. Не менш важливо залучати саму молодь до процесів формування інклюзивного середовища – через участь у проєктах, волонтерських ініціативах, міжкультурному спілкуванні та взаємному навчанні.

Міжнародний досвід підтверджує, що інклюзивна культура формується найефективніше тоді, коли вона сприймається не як зовнішній обов'язок, а як внутрішня цінність університетської спільноти. Тому важливо не лише забезпечити рівний доступ до ресурсів, а й створити атмосферу взаємоповаги, у якій кожен студент – незалежно від своїх можливостей – відчуває підтримку, безпеку та належність до спільного освітнього простору.

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

2.1. Методика дослідження рівня сформованості інклюзивної культури студентської молоді

Інклюзивна культура є невід'ємною складовою демократичного суспільства, що ґрунтується на принципах рівності, поваги до різноманітності та недискримінації. В умовах трансформації освітнього середовища та зростання уваги до прав людини особливої актуальності набуває формування інклюзивного світогляду у студентської молоді як майбутніх фахівців та громадян. Проте досі недостатньо інструментів, які б дозволяли всебічно оцінити рівень сформованості інклюзивної культури у студентів, зокрема їхню обізнаність, особистісне ставлення та практичну готовність до взаємодії в інклюзивному середовищі. Бакалаврське дослідження здійснювалося поетапно:

Етап – підбір теоретичних джерел і методик діагностики для вивчення рівня сформованості інклюзивної культури у студентської молоді; визначення ключових понять, критеріїв та показників дослідження;

Етап 2 – проведення констатувального етапу дослідження з метою виявлення актуального стану сформованості інклюзивної культури у студентів;

Етап 3 – розробка програми формування інклюзивної культури студентської молоді, яка включала тематичні заняття, тренінгові елементи, дискусії, інтерактивні завдання та студентські ініціативи; реалізація програми в межах освітнього процесу та позааудиторної діяльності;

Етап 4 – підсумковий етап дослідження: повторна діагностика, аналіз динаміки змін, оцінка ефективності програми та узагальнення результатів дослідження.

Попри наявність окремих методик, на сьогодні існує обмежена кількість інструментів, які дозволяють всебічно та комплексно оцінити рівень сформованості інклюзивної культури студентської молоді. У зв'язку з цим, як

ззначалося вище, в межах бакалаврського дослідження було самостійно розроблено спеціальний опитувальник що дозволяє комплексно виміряти когнітивні, ціннісні та діяльнісні компоненти інклюзивної культури студентської молоді.

Опитувальник «Інклюзивна культура студентської молоді» (додаток А) містить 12 питань, що охоплюють три основні критерії: когнітивний, ціннісний та діяльнісний. Кожен критерій представлений двома показниками, кожен із яких, у свою чергу, вимірюється за допомогою двох питань. Така структура дозволяє комплексно оцінити рівень сформованості інклюзивної культури у студентської молоді, зокрема їхню обізнаність, емоційне ставлення та практичну готовність діяти в інклюзивному середовищі.

У структурі діагностики інклюзивної культури студентської молоді виокремлено три критерії та відповідні їм показники. Когнітивний критерій охоплює рівень знань студентів про інклюзію: базові поняття, принципи інклюзивної освіти, адаптацію освітнього середовища та розуміння важливості інклюзії у суспільстві. Показники цього критерію – *знання про інклюзію та розуміння її значення* – дозволяють з'ясувати, наскільки студенти усвідомлюють природу інклюзії, її функції та місце в сучасному світі.

Ціннісний критерій відображає ставлення студентів до людей з інвалідністю та їх готовність до етичної взаємодії з представниками різних соціальних груп. Показники – *ставлення до людей з інвалідністю та толерантність у спілкуванні* – показують, наскільки студенти емпатичні, доброзичливі та поважають інших, що є основою інклюзивної культури.

Діяльнісний критерій характеризується готовністю студентів брати участь у реальних інклюзивних практиках. Він охоплює такі показники: *готовність допомагати людям з інвалідністю та участь або зацікавленість в інклюзивних заходах, ініціативах, волонтерських чи навчальних програмах*. Це дозволяє оцінити, наскільки студенти готові застосовувати свої знання та переконання на практиці.

Оцінка результатів опитувальника здійснюється за трибальною шкалою: 2 бали – позитивна, активна або повністю усвідомлена відповідь; 1 бал – часткова згода, нейтральна позиція або часткова обізнаність; 0 балів – негативна відповідь або повна незацікавленість. Підсумовуючи бали за кожним критерієм, можна визначити рівень сформованості інклюзивної культури: високий рівень (6–8 балів) свідчить про сформоване інклюзивне мислення, позитивне ставлення та активну позицію; середній рівень (3–5 балів) демонструє часткову сформованість знань та установок, потенціал для подальшого розвитку; низький рівень (0–2 бали) вказує на відсутність чітких уявлень або інтересу до теми інклюзії.

Таким чином, розроблений опитувальник «Формування інклюзивної культури студентської молоді» є ефективним інструментом для дослідження рівня обізнаності, ціннісного ставлення та поведінкової готовності студентів діяти відповідно до інклюзивних цінностей. Він дозволяє не лише зібрати емпіричні дані, а й формувати стратегії розвитку інклюзивної культури в студентському середовищі.

У дослідженні взяли участь 15 студентів спеціальності «Соціальна робота» Національного університету біоресурсів і природокористування України, серед яких 10 дівчат та 5 хлопців. Вибірка є однорідною за віком і академічним рівнем, що забезпечує об'єктивність отриманих даних щодо формування інклюзивної культури серед студентської молоді. Учасники дослідження представляють актуальну групу, для якої важливе розуміння та впровадження інклюзивних цінностей у професійну діяльність, що робить отримані результати релевантними для подальшого розвитку освітніх та соціальних програм.

Когнітивний критерій охоплює рівень знань студентів про інклюзію: базові поняття, принципи інклюзивної освіти, адаптацію освітнього середовища та розуміння важливості інклюзії у суспільстві. Показники цього критерію – знання про інклюзію та розуміння її значення – дозволяють з'ясувати, наскільки студенти усвідомлюють природу інклюзії, її функції та місце в сучасному світі. За показником знань про інклюзію 26,7 % студентів мають високий рівень (глибоке розуміння базових понять), 20 % – середній (часткова обізнаність), а

53,3 % – низький (практично не знайомі з темою). Щодо розуміння значення інклюзії в суспільстві, високий рівень усвідомлення спостерігається у 13,3 % студентів, середній – у 66,7 %, а низький – у 20 %. В середньому за когнітивним критерієм високий рівень сформованості має 20 %, середній – 43,35 %, низький – 36,65 % студентів (табл. 3.1.).

Таблиця 3.1.

Рівень знань студентської молоді за показниками когнітивного критерію

Показник	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Знання про інклюзію	26,7	20,0	53,3
Розуміння значення інклюзії в суспільстві	13,3	66,7	20,0

Джерело: укладено автором

За ціннісним критерієм, який відображає ставлення студентів до людей з інвалідністю та їх готовність до етичної взаємодії з різними соціальними групами, розглянуто два показники: ставлення до людей з інвалідністю та толерантність у спілкуванні. Ці показники демонструють, наскільки студенти є емпатійними, доброзичливими та поважають інших, що є основою інклюзивної культури. Результати опитування свідчать, що 40% студентів мають високий рівень позитивного ставлення до людей з інвалідністю, 33,3% - середній рівень, а 26,7% - низький. Щодо толерантності у спілкуванні, 26,7% респондентів продемонстрували високий рівень, 40% - середній, а 33,3% низький. У середньому за ціннісним критерієм високий рівень сформованості спостерігається у 33,35% студентів, середній – у 36,65%, а низький – у 30%. Дані наведено у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Рівень інклюзивної культури студентської молоді за показниками ціннісного критерію

Показник	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Ставлення до людей з інвалідністю	40	33,3	26,7
Толерантність у спілкуванні	26,7	40	33,3

Джерело: укладено автором

За діяльнісним критерієм, який характеризує готовність студентів брати участь у реальних інклюзивних практиках, розглянуто два показники: готовність допомагати людям з інвалідністю та участь або зацікавленість в інклюзивних заходах, ініціативах, волонтерських чи навчальних програмах.

Таблиця 3.3.

Рівень інклюзивної культури студентської молоді за показниками ціннісного критерію

Показник	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
Готовність допомагати людям з інвалідністю	33,3	40	26,7
Участь або зацікавленість в інклюзивних заходах	20	46,7	33,3

Джерело: укладено автором

Як видно з таблиці 3.3. демонструють стійку готовність допомагати людям з інвалідністю – 33,3% студентів, 40% відповідають, що готовність залежить від ситуації, а 26,7% уникають такої взаємодії. Щодо участі або зацікавленості в інклюзивних заходах, 20% вважають своє навчальне середовище повністю

інклюзивним, 46,7% оцінюють його як частково інклюзивне, а 33,3% не відчують інклюзивності.

Таким чином, за показником готовності допомагати високий рівень становить 33,3%, середній – 40%, низький – 26,7%. За показником участі або зацікавленості у заходах високий рівень – 20%, середній – 46,7%, низький – 33,3%. Середній рівень сформованості діяльнісного критерію у цілому становить 43,35%, високий – 26,65%, низький – 30%.

Отже, результати свідчать, що у більшості студентів рівень сформованості інклюзивної культури є низьким або середнім. Тобто є потреба не лише в розширенні інформаційної бази, а й у активному залученні молоді до практичних інклюзивних заходів, що сприятиме розвитку толерантності, емпатії та відповідальної громадянської позиції щодо інклюзії.

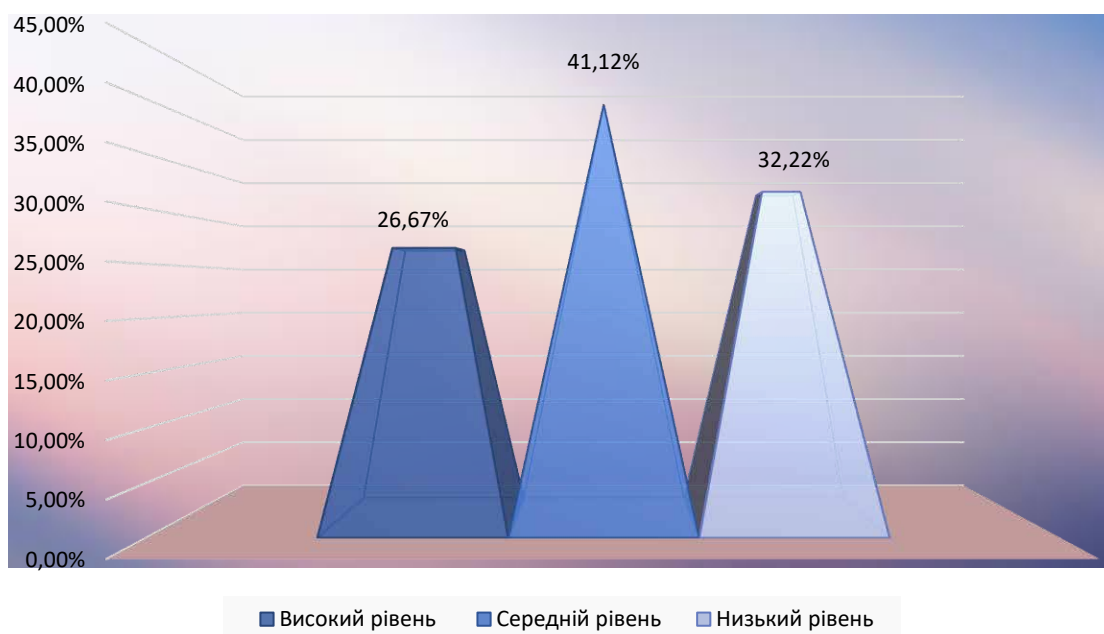

Рис. 3.1. Рівень сформованості інклюзивної культури студентів (первинна діагностика)

Джерело: змодельовано автором

Як видно з рисунку 3.1, середній відсоток студентів з високим рівнем сформованості інклюзивної культури становить 26,67%, із середнім рівнем —

41,12 %, а з низьким – 32,22 %. Така структура свідчить, що переважна більшість студентів має достатній, хоча й не повністю сформований рівень інклюзивної культури. Тобто, здобувачі вищої освіти володіють базовими знаннями, цінностями та поведінковими моделями, які сприяють підтримці інклюзивного середовища. Водночас наявність значної частки студентів із низьким рівнем свідчить про необхідність подальшої цілеспрямованої роботи з розвитку інклюзивної культури, зокрема через освітні програми, тренінги та соціальні ініціативи, що стимулюють толерантність, повагу та активну участь у створенні безбар'єрного середовища.

3.2. Програма формування інклюзивної культури студентської молоді

Становлення особистості в умовах сучасного соціокультурного середовища супроводжується низкою викликів, серед яких домінують зростання рівня агресивності, тривожності, байдужості до проблем інших та зниження рівня соціальної відповідальності. Поширення в медіапросторі проявів насильства, дискримінації, знецінення гуманістичних орієнтирів зумовлює формування толерантного ставлення до девіантних проявів поведінки та зниження чутливості до порушення соціальних норм. Такі тенденції негативно впливають на процес соціалізації молоді, зокрема студентської, як найбільш динамічної частини населення, що перебуває на етапі активного формування системи цінностей.

Одним із пріоритетних напрямів соціально-педагогічної діяльності в закладах вищої освіти виступає формування інклюзивної культури, яка передбачає усвідомлення значущості різноманіття, розвиток емпатії, міжкультурного діалогу, толерантності та поваги до прав кожної людини. Інклюзивна культура виступає основою демократичного суспільства й формує умови для повноцінної участі всіх соціальних груп у громадському житті.

З огляду на вищезазначене, постає необхідність розроблення та впровадження цілеспрямованої програми формування інклюзивної культури

студентської молоді, яка базується на принципах гуманізму, рівності, соціальної відповідальності та активної громадянської позиції. Реалізація програми передбачає використання інтерактивних методів навчання, тренінгових форм роботи, соціальної підтримки, що сприятиме розвитку інклюзивного мислення та позитивних моделей соціальної поведінки.

Мета програми – сформуванню в студентській молоді систему знань, цінностей, установок та моделей поведінки, що сприяють прийняттю різноманіття, формуванню поваги до кожної особистості та активному впровадженню інклюзивних практик у щоденне життя, навчання та майбутню професійну діяльність.

До основних завдань програми відносимо:

- ознайомлення студентів з теоретико-правовими основами інклюзії;
- формування емоційної чутливості до соціального різноманіття;
- розвиток навичок толерантної та підтримувальної комунікації;
- усвідомлення соціальних бар'єрів та способів їх подолання;
- підготовка до практичної реалізації інклюзивних підходів у професійній діяльності;
- розвиток здатності до рефлексії, самоаналізу та етичного вибору у ситуаціях взаємодії з вразливими групами.

Реалізація програми формування інклюзивної культури студентської молоді базується на кількох ключових принципах, що забезпечують її ефективність та цілісність. Перш за все, це принцип гуманізму, який означає визнання цінності кожної особистості, повагу до її унікальності, гідності та прав. Також важливим є принцип толерантності, спрямований на розвиток здатності учасників програми сприймати різноманітність думок, культур, соціальних та фізичних характеристик без упереджень та дискримінації. Принцип соціальної справедливості забезпечує рівні можливості для всіх студентів, незалежно від їхнього соціального статусу, стану здоров'я, етнічної приналежності чи інших характеристик.

Програма реалізується відповідно до принципу системності, який забезпечує зв'язок та логічну послідовність усіх її етапів та напрямків. Принцип міждисциплінарності дозволяє інтегрувати знання з різних галузей (соціології, психології, права, етики, освіти) з метою створення цілісного уявлення про інклюзію. Важливим є також принцип участі, який передбачає активну участь студентів у плануванні та реалізації програми, що сприяє формуванню відповідальності, ініціативності та рефлексії. Крім того, було враховано принцип культурної чутливості, який вимагає врахування соціально-культурного та індивідуального контексту учасників освітнього процесу, а також принцип рефлексивності, який підтримує усвідомлення особистих цінностей, упереджень та розвиток критичного мислення щодо соціальних відносин.

Загалом, саме поєднання цих принципів створює основу для цілеспрямованого впливу на формування інклюзивної культури в студентському середовищі.

Зміст програми подамо нижче у вигляді інтегрованих занять:

Таблиця 3.4.

Структура програми формування інклюзивної культури

№	Назва заняття	Зміст	Форма проведення
1	Проблеми інвалідності та інклюзивний підхід	Моделі інвалідності (медична, соціальна, правозахисна), стереотипи, поняття інклюзії	Інтерактивна міні-лекція, вправа «розпізнай модель»
2	«Лінза інвалідності» як інструмент інклюзивної політики	Аналіз політик і рішень з позиції інтересів осіб з інвалідністю	Кейс-аналіз, практичне групове завдання

Продовження таблиці 3.4.

3	Нормативно-правові основи інклюзивної політики	Конвенція ООН, Закон України «Про освіту», недискримінація	Робота з документами, правовий батл
4	Соціальна інклюзія – рівність можливостей для всіх	Визначення інклюзії, ізоляція, інтеграція, бар'єри участі	Тренінг, мапування бар'єрів
5	Фізична та інформаційна безбар'єрність	Архітектурна доступність, інформаційна адаптація (шрифт, мова, доступні формати)	Аудит університету, створення доступного посту
6	Освітня безбар'єрність	Підтримка студентів з ООП, ППР, супровід, адаптація навчання	Рольова гра, робота з кейсами
7	Соціальні послуги в системі інклюзії	Категорії отримувачів послуг, принципи інклюзивності, приклади програм	Міні-лекція, аналіз локальних прикладів
8	Формування інклюзивної культури в суспільстві	Цінності, поведінкові патерни, норми, вплив мови і культури	Тренінгове заняття «мовна чутливість», дискусія
9	Інклюзивні ініціативи у ЗВО та громаді	Приклади волонтерства, студентських проєктів, медіакампаній	Презентації, ідеаційна сесія
10	Захист студентських ініціатив і рефлексія	Публічний захист власних проєктів, підсумок змін у ставленні	Презентація, рефлексивне коло

Джерело: укладено автором

Реалізація програми формування інклюзивної культури зі студентами проходила через цикл занять, кожне з яких поєднувало чітку теоретичну тематику з активною практичною складовою. В основу кожного заняття було закладено міждисциплінарний підхід, використання сучасних інтерактивних методів і практикоорієнтованих завдань, що сприяло розвитку емпатії, критичного мислення та здатності до міжособистісної взаємодії.

Першим заняттям стала інтерактивна міні-лекція, присвячена проблемам інвалідності та інклюзивному підходу. Студенти ознайомилися з основними моделями інвалідності – медичною, соціальною, правозахисною, а також моральною, економічною, реабілітаційною, британською, моделлю Handicap. Окрім обговорення поширених стереотипів, була проведена вправа «Розпізнай модель», під час якої учасники аналізували кейс-ситуації та відносили їх до певної моделі. Інтерактивне завдання «Хмара слів» на тему «Проблеми інвалідності» та створення інфографіки з візуалізацією моделей інвалідності дозволили глибше усвідомити різноманіття підходів до розуміння феномену інвалідності.

Друге заняття було присвячене концепції «лінзи інвалідності» як аналітичного інструменту для розробки інклюзивної політики. Студенти ознайомилися з історією еволюції соціальної політики щодо осіб з інвалідністю, аналізували перехід від патерналістських підходів до правозахисних, що стало основою сучасного інклюзивного дискурсу. Особливу увагу було приділено розумінню «лінзи інвалідності» як способу бачити бар'єри не у людині, а в середовищі – у законах, послугах, інфраструктурі, комунікації, що не враховують потреб різних груп населення.

У практичній частині заняття студенти працювали з кейсами на основі реальних політичних рішень і стратегій – наприклад, освітніх програм, міських планів розвитку, програм зайнятості – і аналізували їх з позиції того, наскільки в них враховані потреби осіб з інвалідністю. Такий аналіз дозволяв побачити як прямі, так і непрямі наслідки політичних рішень для вразливих груп.

Практичним завданням стала розробка постерів, що відображали еволюцію соціальної політики щодо людей з інвалідністю – від періоду благодійного підходу до сучасної інклюзивної моделі. Студенти візуалізували ключові етапи, події, документи й активістські рухи, які мали вплив на трансформацію державної політики в різних країнах, зокрема в Україні. У створенні постерів використовувалися символи, графіки, цитати з міжнародних документів, щоб акцентувати зміну ціннісних орієнтирів.

Окремо студенти розробляли блок-схеми, у яких фіксували ключових стейкхолдерів процесу інклюзивної політики: державні інституції, неурядові організації, ініціативні групи осіб з інвалідністю, освітні заклади, роботодавців, ЗМІ, місцеві громади. Такий аналіз дозволив усвідомити, що політика не створюється ізольовано – вона є результатом взаємодії різних інтересів, досвіду та потреб. Візуалізація цих зв'язків у форматі блок-схем і мап інтересів сприяла формуванню системного мислення у студентів.

У третій частині, присвяченій нормативно-правовій базі інклюзивної політики, студенти детально розглянули ключові міжнародні та національні документи, що регулюють права осіб з інвалідністю. Центральне місце займала Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю – її структура, основні принципи, а також шляхи імплементації в українське законодавство. Студенти також ознайомилися із Законом України «Про освіту», зокрема з його положеннями щодо доступності та адаптації освітнього процесу, а також із Законом «Про основи соціального захисту осіб з інвалідністю в Україні», який передбачає соціальні гарантії та захист прав.

Особливу увагу було приділено визначенню термінів «інвалідність», «дискримінація за ознакою інвалідності», а також аналізу існуючих механізмів захисту прав. Студенти розглянули, як міжнародні стандарти застосовуються на національному рівні, які прогалини існують у законодавстві, та які інструменти може використовувати соціальний працівник чи активіст для захисту прав.

У практичній частині заняття було проведено інтерактивну гру «Правова битва». Студентів об'єднали на команди – умовно представників держави,

громадських організацій, осіб з інвалідністю та представників освітніх закладів. Кожна команда мала завдання обґрунтувати свою позицію щодо конкретної ситуації (наприклад, щодо інклюзивної освіти, архітектурної доступності чи працевлаштування) з посиланням на національне та міжнародне законодавство.

Обговорення проходило за чіткими правилами: кожна команда мала час на аргументацію, інші ставили запитання, а потім проводилося колективне голосування за найпереконливішу позицію. Такий формат сприяв не лише засвоєнню нормативного матеріалу, а й розвитку навичок публічних виступів, критичного аналізу, аргументації та взаємодії в команді.

Четверте та п'яте заняття мало формат навчання, та було присвячене розумінню концепцій соціальної ізоляції, інтеграції та інклюзії, а також виявленню бар'єрів, що перешкоджають повноцінній участі людей з інвалідністю у суспільному житті. Студенти досліджували, як різні типи обмежень – від фізичних до соціальних – впливають на доступ до освіти, культури, працевлаштування та комунікації. Під час обговорення увага була зосереджена на відмінностях між формальним включенням (інтеграцією) та справжнім включенням, яке враховує потреби, гідність та рівність кожної людини.

У практичній частині заняття студенти виконали інтерактивну вправу «картографування бар'єрів», яка включала аналіз університетського середовища з точки зору доступності. Результати аналізу були представлені у вигляді колажів, ментальних карт або діаграм, які презентували студенти, після чого відбулося обговорення можливих шляхів усунення виявлених бар'єрів. Такий формат сприяв розвитку критичного мислення та формуванню відповідального ставлення до інклюзії як спільної цінності. Окрему увагу приділяли створенню доступного контенту: адаптації текстів, використанню універсального дизайну, альтернативного тексту до зображень тощо. У групах студенти складали чек-листи з критеріїв архітектурної доступності та цифрової інклюзивності.

Шосте заняття було присвячене темі доступності освіти та забезпечення рівного доступу до освіти. У теоретичній частині учасники ознайомилися з концепціями індивідуалізованого підходу, універсального дизайну в освіті та

адаптації та модифікації навчальної програми. Практична частина проходила у форматі рольової гри та аналізу кейсів, де студенти моделювали типові ситуації: вимоги до коригування освітнього процесу, підтримка в групі, спілкування з адміністрацією.

Сьома частина була зосереджена на аналізі системи соціальних послуг у контексті інклюзії. Після короткої лекції про функціонування механізмів соціальної підтримки в громаді студенти ознайомилися з різними категоріями отримувачів послуг – дітьми, людьми з інвалідністю, людьми похилого віку та внутрішньо переміщеними особами – та вивчили принципи адресності, доступності та міжвідомчої співпраці. Учасники в групах аналізували приклади місцевих та національних програм та визначали роль державних установ, органів місцевого самоврядування та громадських організацій у наданні послуг. Практичним результатом роботи стало створення міні-картки соціальної послуги – короткого опису із зазначенням цільової групи, змісту послуги, умов доступу та показників інклюзії (наявність підтримки, зрозуміла інформація, фізична та цифрова доступність). Такий підхід допоміг студентам краще зрозуміти, як принципи інклюзії впроваджуються в соціальну практику.

Восьме заняття, що мало тренінговий характер, було сфокусоване на формуванні мовної чутливості, розвитку емпатії та навичок етичної комунікації як важливих складових інклюзивної культури. Студенти розглядали вплив мови на формування суспільних установок щодо осіб з інвалідністю, аналізували приклади некоректних висловлювань з медіа, офіційних документів, побутового вжитку. У ході вправи «Мовна чутливість» учасники трансформували дискримінаційні формулювання на нейтральні або поважні, створювали міні-госарій толерантних висловів, актуальний для освітнього та соціального середовищ. Крім цього, проводилося індивідуальне самооцінювання на основі шкали інклюзивних установок, після чого відбулося групове обговорення в колі, де студенти ділилися своїми ціннісними орієнтирами, етичними дилемами та досвідом спілкування в інклюзивному контексті.

На дев'ятому занятті студенти знайомилися з реальними прикладами інклюзивних ініціатив на різних рівнях — від університетських кампаній до міжнародних проєктів. Вони аналізували волонтерські акції, медіакампанії, приклади інфлюенсерських проєктів, які мали на меті змінити суспільне ставлення до людей з інвалідністю, покращити доступність або просунути тему інклюзії в громадському просторі. Кожна група презентувала коротке дослідження однієї з ініціатив, висвітлюючи її мету, стратегії впливу, цільову аудиторію, рівень участі спільнот. Завершальним завданням стало створення власного міні-проєкту — ініціативи, кампанії або інтервенції, спрямованої на покращення інклюзивності в університеті чи локальній громаді. Студенти мали змогу проявити креативність і спланувати конкретні дії — від інформаційних заходів до практичних змін в інфраструктурі чи комунікації.

Фінальне, десяте заняття було побудоване у форматі презентаційного форуму та рефлексивного обговорення. Кожна група або окремі учасники публічно захищали розроблені ними інклюзивні ініціативи, отримували зворотний зв'язок від однокурсників і викладача, а також обговорювали можливості реалізації проєктів у реальному середовищі. У завершальному колі рефлексії студенти ділилися особистими трансформаціями, новими установками, що сформувалися впродовж курсу, аналізували свої сильні сторони та визначали зони для подальшого професійного розвитку. Заповнення індивідуальних карток саморефлексії дозволило кожному учаснику оцінити власну динаміку змін — від сприйняття інвалідності до усвідомленої готовності діяти на підтримку інклюзивних цінностей.

Таким чином, завершальний етап програми не лише підсумував засвоєні знання та навички, а й став майданчиком для практичного вираження інклюзивної культури. Уся програма була побудована на системному поєднанні теоретичних модулів, тренінгових методик, інтерактивних практик і рефлексивного аналізу, що забезпечило формування у студентів сталих компетентностей для підтримки й розвитку інклюзії в освітньому, професійному та громадському житті.

Отже, формувальний етап реалізації програми формування інклюзивної культури студентської молоді було зорієнтовано на експериментальну перевірку ефективності розробленого циклу інтегрованих занять, спрямованих на розвиток знань, цінностей та практичних навичок, необхідних для підтримки інклюзивного середовища. Реалізація запропонованих тем, форм і методів у межах тематичного плану дозволила забезпечити системне занурення студентів у проблематику соціальної інклюзії та безбар'єрності з метою досягнення очікуваного результату дослідження – підвищення рівня сформованості інклюзивної культури та готовності студентів до практичного впровадження її принципів у професійному і громадському житті.

3.2. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів

На контрольному етапі дослідження були узагальнені, порівняні та проаналізовані результати експериментальної діагностики. Розглянемо результати вторинної діагностики. Слід звернути увагу на когнітивний критерій, який оцінює знання про інклюзію та розуміння її значення в суспільстві, частка студентів із низьким рівнем суттєво зменшилася з 53,3 % (8 осіб) до 6,7 % (1 особа) за знаннями про інклюзію, а за розумінням її значення з 20 % (3 особи) до 6,7 % (1 особа). Водночас значно зросла частка студентів із середнім рівнем, що свідчить про глибше засвоєння матеріалу, — з 20 % до 66,6 % за знаннями та з 66,7 % до 80 % за розумінням значення інклюзії. Частка високого рівня залишилася стабільною або дещо зросла.

Таблиця 3.5.

Динаміка рівнів інклюзивної культури студентської молоді за показниками когнітивного критерію

Показник	Високий (%) (осіб)	Середній (%) (осіб)	Низький (%) (осіб)
До впровадження програми			
Знання про інклюзію	26,7 (4)	20,0 (3)	53,3 (8)
Розуміння значення інклюзії	13,3 (2)	66,7 (10)	20,0 (3)
Після впровадження програми			
Знання про інклюзію	26,7 (4)	66,6 (10)	6,7 (1)
Розуміння значення інклюзії	13,3 (2)	80,0 (12)	6,7 (1)

Джерело: укладено автором

За ціннісним критерієм, який відображає ставлення студентів до людей з інвалідністю і толерантність у спілкуванні, також спостерігаються позитивні зміни. Відсоток студентів із низьким рівнем знизився з 40 % (6 осіб) до 6,7 % (1 особа) за ставленням до людей з інвалідністю та з 33,3 % (5 осіб) до 6,7 % (1 особа) за толерантністю у спілкуванні. При цьому частка студентів із високим рівнем ставлення зросла з 26,7 % до 40 %, а середній рівень збільшився відповідно до 53,3 % та 66,6 %. Це свідчить про формування емпатійного, доброзичливого і толерантного ставлення серед більшості студентів.

Таблиця 3.6.

Динаміка рівнів інклюзивної культури студентської молоді за показниками ціннісного критерію

Показник	Високий (%) (осіб)	Середній (%) (осіб)	Низький (%) (осіб)
До впровадження програми			
Ставлення до людей з інвалідністю	26,7 (4)	33,3 (5)	40,0 (6)
Толерантність у спілкуванні	26,7 (4)	40,0 (6)	33,3 (5)
Після впровадження програми			
Ставлення до людей з інвалідністю	40,0 (6)	53,3 (8)	6,7 (1)
Толерантність у спілкуванні	26,7 (4)	66,6 (10)	6,7 (1)

Джерело: укладено автором

Діяльнісний критерій, що визначає готовність студентів допомагати людям з інвалідністю та брати участь у інклюзивних заходах, показав подібні покращення. Частка студентів із низьким рівнем готовності знизилась з 26,7 % (4 особи) до 6,7 % (1 особа), а участі у заходах — з 33,3 % (5 осіб) до 6,7 % (1 особа). Водночас кількість студентів із середнім рівнем активності збільшилася до 60 % за готовністю допомагати та 66,6 % за участю в інклюзивних заходах, а високий рівень залишився на стабільному рівні або злегка зріс.

Таблиця 3.7.

Динаміка рівнів інклюзивної культури студентської молоді за показниками діяльнісного критерію

Показник	Високий (%) (осіб)	Середній (%) (осіб)	Низький (%) (осіб)
До впровадження програми			
Готовність допомагати людям з інвалідністю	33,3 (5)	40,0 (6)	26,7 (4)
Участь в інклюзивних заходах	20,0 (3)	46,7 (7)	33,3 (5)
Після впровадження програми			
Готовність допомагати людям з інвалідністю	33,3 (5)	60,0 (9)	6,7 (1)
Участь в інклюзивних заходах	26,7 (4)	66,6 (10)	6,7 (1)

Джерело: укладено автором

Порівняльний аналіз рівнів інклюзивної культури студентів до і після реалізації програми свідчить про чітко виражену позитивну динаміку. До початку програми частка студентів із високим рівнем становила 26,67 %, із середнім – 41,12 %, а з низьким – 32,22 %. Це вказувало на переважання середнього рівня сформованості інклюзивної культури, що характеризувалося наявністю певних знань, ціннісних орієнтацій і поведінкових проявів, однак вимагало подальшого розвитку.

Порівняльний аналіз рівня інклюзивної культури студентів до і після реалізації програми вказує на суттєві позитивні зміни. До початку програми частка студентів із високим рівнем сформованості інклюзивної культури становила 26,67 %, із середнім – 41,12 %, а з низьким – 32,22 %, що свідчило про переважання середнього рівня за наявності значної частки студентів з недостатньо сформованими знаннями, цінностями та поведінковими проявами. Після реалізації програми показники суттєво змінилися: частка студентів із

низьким рівнем зменшилася до 6,73 %, середній рівень зріс до 66,63 %, а високий рівень залишився на рівні 26,67 %.

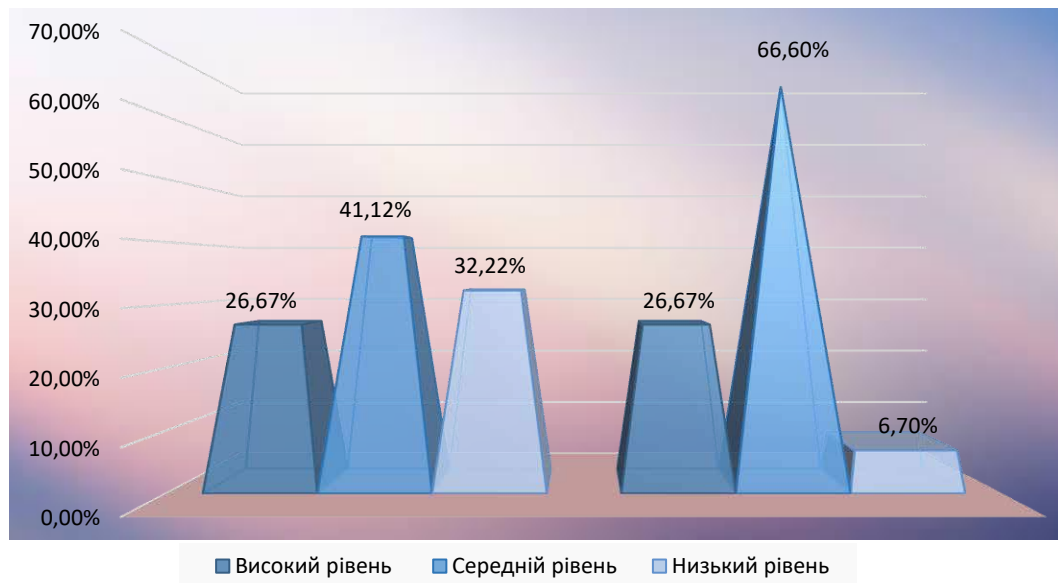

Рис. 3.2. Рівень сформованості інклюзивної культури студентів після впровадження програми

Джерело: змодельовано автором

Результати дослідження свідчать про позитивну динаміку у формуванні інклюзивної культури студентів. Зафіксовано зростання рівня поінформованості, зниження частки студентів із недостатньо сформованими уявленнями про інклюзію, а також підвищення готовності до толерантної, відкритої та соціально відповідальної взаємодії. Водночас збереження незмінного показника високого рівня сформованості інклюзивної культури вказує на потребу подальшої цілеспрямованої роботи з розширення кола студентів, здатних до глибокого розуміння та активного впровадження інклюзивних принципів. Отримані результати підтверджують доцільність упровадження відповідних програм і підкреслюють актуальність їх подальшого розвитку та систематичного застосування у закладах вищої освіти.

Висновки до третього розділу

Проведене емпіричне дослідження дало змогу оцінити рівень сформованості інклюзивної культури серед студентської молоді та перевірити ефективність запропонованої програми її формування. Відсоток студентів з високим рівнем сформованості інклюзивної культури становить 26,67 %, із середнім рівнем – 41,12 %, а з низьким – 32,22 %. Такий розподіл свідчить, що більшість студентів мають базові знання, цінності та поведінкові навички, які сприяють формуванню інклюзивного середовища. Водночас рівень їхньої сформованості поки що недостатньо глибокий і потребує подальшого розвитку. Це підкреслює необхідність цілеспрямованої роботи з розвитку інклюзивної культури через освітні програми, тренінги та соціальні ініціативи, які сприяють формуванню толерантності, поваги та активної участі у створенні безбар'єрного середовища.

Формувальний етап дослідження засвідчив позитивну динаміку – спостерігається зниження частки студентів із низьким рівнем сформованості інклюзивної культури, зростання поінформованості та готовності до взаємодії в інклюзивному середовищі, що підтверджує ефективність розробленої програми, яка охоплювала інтегровані тематичні заняття, активні форми роботи та практичне занурення студентів у проблематику соціальної справедливості, рівності та безбар'єрності.

Разом з тим збереження стабільного показника студентів із високим рівнем сформованості вказує на необхідність подальшої роботи, спрямованої на розширення цього кола. Актуальним залишається впровадження системних підходів до розвитку інклюзивної культури у закладах вищої освіти – через навчальні курси, просвітницьку діяльність, соціальні проекти та активну участь студентів у формуванні інклюзивного освітнього простору. Таким чином, результати дослідження підтвердили ефективність запропонованої програми і довели доцільність її подальшого застосування для підвищення рівня інклюзивної культури студентської молоді.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання поставлених у бакалаврській кваліфікаційній роботі завдань були зроблені наступні висновки:

1. З'ясовано сутність поняття «інклюзивна культура студентської молоді» та визначено її особливості. Інклюзивна культура студентської молоді трактується як сукупність цінностей, норм і соціальних практик, що забезпечують повагу до різноманіття, сприяють рівній участі всіх членів спільноти у життєдіяльності закладу освіти та формують атмосферу толерантності, підтримки й соціальної відповідальності. Вона створює основу для безбар'єрного освітнього середовища, де кожен студент має можливість самореалізуватися і відчувати себе рівноправним членом освітнього середовища. Такий підхід сприяє розвитку соціальної згуртованості, взаєморозуміння і формуванню активної громадянської позиції серед молоді, що є важливим фактором успішної інтеграції у сучасне суспільство.

2. Проаналізовано український та міжнародний досвід формування інклюзивної культури студентської молоді. Аналіз досвіду українських і міжнародних закладів вищої освіти свідчить про поступове формування інклюзивної культури як ключового елементу сучасного освітнього середовища. В Україні вже впроваджуються важливі заходи – створення ресурсних центрів, соціальний супровід, адаптація навчальних програм, організація тренінгів та ініціатив, спрямованих на підвищення толерантності та взаєморозуміння серед студентів. Проте для сталого розвитку інклюзивної культури необхідно не лише забезпечити структурну підтримку, а й формувати у молоді ціннісне ставлення до різноманіття, розвивати навички відкритого діалогу, поваги й співпраці. Активна участь студентів у проектах, волонтерських ініціативах та міжкультурному спілкуванні є важливою умовою успіху цього процесу. Міжнародний досвід підтверджує, що інклюзивна культура найкраще розвивається, коли вона стає внутрішньою цінністю університетської спільноти, а не просто зовнішньою вимогою, що створює середовище, де кожен студент відчуває підтримку, безпеку і приналежність.

3. Діагностовано рівні інклюзивної культури студентської молоді. Відсоток студентів з високим рівнем сформованості інклюзивної культури становить 26,67 %, із середнім рівнем – 41,12 %, а з низьким – 32,22 %. Такий розподіл свідчить, що більшість студентів мають базові знання, цінності та поведінкові навички, які сприяють формуванню інклюзивного середовища. Водночас рівень їхньої сформованості поки що недостатньо глибокий і потребує подальшого розвитку. Це підкреслює необхідність цілеспрямованої роботи з розвитку інклюзивної культури через освітні програми, тренінги та соціальні ініціативи, які сприяють формуванню толерантності, поваги та активної участі у створенні безбар'єрного середовища.

4. Обґрунтовано та апробовано програму формування інклюзивної культури студентської молоді. Формувальний етап дослідження засвідчив позитивну динаміку – спостерігається зниження частки студентів із низьким рівнем сформованості інклюзивної культури, зростання поінформованості та готовності до взаємодії в інклюзивному середовищі, що підтверджує ефективність розробленої програми, яка охоплювала інтегровані тематичні заняття, активні форми роботи та практичне занурення студентів у проблематику соціальної справедливості, рівності та безбар'єрності.

Разом з тим збереження стабільного показника студентів із високим рівнем сформованості вказує на необхідність подальшої роботи, спрямованої на розширення цього кола. Актуальним залишається впровадження системних підходів до розвитку інклюзивної культури у закладах вищої освіти – через навчальні курси, просвітницьку діяльність, соціальні проекти та активну участь студентів у формуванні інклюзивного освітнього простору. Таким чином, результати дослідження підтвердили ефективність запропонованої програми і довели доцільність її подальшого застосування для підвищення рівня інклюзивної культури студентської молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балашова С. Реалізація інклюзивної освіти в закладах вищої освіти України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Педагогіка»*, 1(13), 5–7. URL: <https://doi.org/10.17721/2415-3699.2021.13.01> (дата звернення: 24.01.2025).
2. Будегай В. А. Нормативно-правова основа формування інклюзивної культури в студентській молоді. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія*. Випуск 12(4), 2021. Київ. С. 15–19.
3. Будегай В.А. Особливості формування інклюзивної культури студентів закладів вищої освіти. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія*. Випуск 13(1), 2022. URL: <https://humstudios.com.ua/web/uploads/pdf/16021-38794-1-PB.pdf> (дата звернення: 24.04.2024).
4. Будегай В. А. Порівняння моделей формування інклюзивної культури в підготовці фахівців соціальної сфери. *Comparative Professional Pedagogy*, 14(2), 210–221. URL: [https://doi.org/10.31891/2308-4081/2024-14\(2\)-19](https://doi.org/10.31891/2308-4081/2024-14(2)-19) (дата звернення: 24.02.2025).
5. Васильєва Г.І., Любарець В.В. Термінологічний словник-інклюдія. Київ : Міленіум, 2018. 42 с.
6. Гуренко О. Розбудова інклюзивного освітнього середовища закладу вищої освіти в контексті реалізації цілей сталого розвитку. *Наука і освіта*, 2024. №3. С. 3–11.
7. Єфременко А. Г., Луканська Г. А., Багно Я. В. Особливості впровадження інклюзивної освіти в Україні: виклики, стратегії та перспективи розвитку. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: педагогіка*. 2024. № 6. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-9199-2024-6-03-02> (дата звернення: 18.05.2025).].
8. Індекс інклюдії: розвиток навчання та участі в життєдіяльності шкіл: посіб./Тоні Бут. Київ: ТОВ Видавничий дім «Плеяди», 2015. 190.

9. Інклюзивна культура в освітньому просторі: проблеми та перспективи / О. Г. Губарь та ін. *Inclusion and Diversity*. 2024. № 3. С. 26–33. URL: <https://doi.org/10.32782/inclusion/2024.3.5> (дата звернення: 24.04.2025).
10. Інклюзивне навчання. URL: <https://mon.gov.ua/tag/inklyuzivne-navchannya?&tag=inklyuzivne-navchannya> (дата звернення: 24.04.2024).
11. Козуля В. Інклюзивне освітнє середовище: сутність та особливості. *Молодь і ринок*. 2021. № 5/184. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2020.216352> (дата звернення: 18.05.2025).
12. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів): Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 13.12.2006: станом на 19 черв. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 24.04.2024).
13. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 24.04.2025).
14. Методичні рекомендації щодо створення інклюзивного освітнього середовища в закладі вищої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/gromadske-obgovorennya/2023/06/07/HO-proyekt.Metod.rekom.shchodo.stvor.inklyuzyvny.seredom.v.ZVO.07.06.2023.docx> (дата звернення: 24.04.2024).
15. Ніколенко Л. Досвід організації інклюзивного навчання в закладах вищої освіти України. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2025. Т. 117, № 1. С. 59–72. URL: <https://doi.org/10.33189/ectu.v117i1.213> (дата звернення: 18.05.2025).
16. Ніколенко, Л. Інтеграція інклюзивних підходів у вищу освіту в контексті сталого розвитку. *Особлива дитина: навчання і виховання*, 115(3), 146-164. URL: <https://doi.org/10.33189/ectu.v115i3.191> (дата звернення: 24.04.2024).

17. Основні положення Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю: уроки для України / Г. О. Слабкий та ін. *Україна. Здоров'я нації*. 2020. Т. 2, № 3. URL: <https://doi.org/10.24144/2077-6594.3.2.2020.213742> (дата звернення: 24.04.2025)
18. Офіційний сайт Львівського національного університету імені Івана Франка. URL: <https://lnu.edu.ua/> (дата звернення: 24.02.2025).
19. Офіційний сайт Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна". URL: <https://uu.edu.ua/> (дата звернення: 24.02.2025).
20. Офіційний сайт КНУ імені Тараса Шевченка. URL: <https://knu.ua/> (дата звернення: 18.05.2025).
21. Офіційний сайт Національного університету біоресурсів і природокористування України. URL: <https://nubip.edu.ua/> (дата звернення: 24.02.2025).
22. Офіційний сайт Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. URL: <https://tnpu.edu.ua/> (дата звернення: 18.01.2024).
23. Офіційний сайт Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. URL: <https://udu.edu.ua/> (дата звернення: 18.01.2024).
24. Офіційний сайт Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. URL: <https://udpu.edu.ua/> (дата звернення: 24.02.2025).
25. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII: станом на 9 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 24.04.2025).].
26. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII: станом на 27 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 24.04.2025).
27. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 № 875-XII : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text> (дата звернення: 24.04.2025).

28. Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024-2026 роки : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 07.06.2024 № 527-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-p#Text> (дата звернення: 18.05.2025).

29. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/l> (дата звернення: 24.04.2024).

30. Рашидова С. С. Інклюзивна культура здобувачів педагогічної освіти як показник їхньої професійної культури. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2024. Т. 1, № 3 (110). С. 116–127. URL: <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2024-110-3-116-127> (дата звернення: 24.04.2025).

31. Словник безбар'єрності. URL: <https://bf.in.ua/components/inclusion/> (дата звернення: 24.04.2024).

32. Кучай Т., Кучай О., Калиновська І. ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ КУЛЬТУРИ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ. Актуальні питання у сучасній науці. 2025. № 1(31). URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1\(31\)-538-844](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31)-538-844) (дата звернення: 24.04.2025).

33. Institute for Inclusive Education at Kiel University (CAU). URL: <https://www.uni-kiel.de/en/institutes/iib/about-us> (дата звернення: 24.02.2025).

34. The Dakar Framework for Action: Education for All: meeting our collective commitments (including six regional frameworks for action). URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000121147> (дата звернення: 24.04.2024).

35. Zielińska M. The Policy of Supporting Students with Disabilities At Higher Education Institutions in Poland – The Example of the University of Wrocław University and Wrocław University of Technology. *Polish Political Science Review*. 2022. Vol. 10, no. 1. P. 97–113. URL: <https://doi.org/10.2478/ppsr-2022-0006> (date of access: 18.05.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник «Інклюзивна культура студентської молоді»

Шановний респонденте!

Дане опитування проводиться в рамках бакалаврського дослідження. Опитування є анонімним. Просимо Вас надати щирі і відверті відповіді. Результати опитування будуть подаватися в узагальненому вигляді. Дякуємо за вашу участь!

У кожному завданні прошу зазначити одну відповідь

1. Чи знайомі ви з основними поняттями інклюзії?

- а) Так, маю глибоке розуміння
- б) Частково знайомий(а)
- в) Майже не знайомий(а)

2. Чи стежите ви за новинами, дослідженнями або заходами, пов'язаними з інклюзією?

- а) Так, регулярно
- б) Іноді
- в) Ні, не стежу

4. Чи володієте ви знаннями про адаптацію освітнього процесу для людей з інвалідністю?

- а) Так, добре володію цими знаннями
- б) Частково ознайомлений(а)
- в) Ні, не маю знань

5. 6. Чи вважаєте ви, що середовище, у якому ви навчаєтесь/працюєте, є інклюзивним?

- а) Так, повністю
- б) Частково
- в) Ні, не є інклюзивним

7. Чи вмієте ви коректно спілкуватися з людьми, які мають інвалідність?

- а) Так, легко знаходжу спільну мову
- б) Частково, залежить від ситуації
- в) Ні, відчуваю труднощі

8. Чи вважаєте ви на доброзичливість і коректність своєї мови під час спілкування з різними соціальними групами?

- а) Завжди
- б) Іноді
- в) Майже ніколи

9. Чи вважаєте ви себе відкритою та толерантною людиною у спілкуванні з представниками різних соціальних груп?

- а) Так, повністю
- б) Частково
- в) Ні

10. Чи готові ви допомагати людям з інвалідністю у повсякденному житті?

- а) Так, готовий
- б) Можливо, залежить від ситуації
- в) Ні, уникаю таких ситуацій